

واکاوی جایگاه روایات اهل بیت ﷺ در تفسیرالکشاف

با توجه به مذهب معتزلی زمخشری (ذکر مستندات)

آزاده عباسی (استادیار گروه قرآن دانشگاه قرآن و حدیث)

dr.azadeabbasi@gmail.com

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۳/۱۷) (تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۱۱/۲۳)

چکیده

از آغازین روزهای نگارش تفسیر، روایات تفسیری همواره مورد توجه مفسرین بوده است و میزان این توجه با مذهب مفسر و مشرب فکری وی ارتباط مستقیم داشته است. زمخشری در زمرة معتزلیان به حساب می‌آید و اهل بیت ﷺ را معصوم نمی‌داند و دیدگاهش با تشیع تفاوت زیادی دارد. با توجه به رویکرد عقلانی معتزله انتظار می‌رود که در تفسیر وی کمتر به نقل روایات؛ آن‌هم روایات ائمه شیعه ﷺ توجه شده باشد. پژوهش حاضر به بررسی جایگاه روایات اهل بیت ﷺ، به مفهوم شیعی آن، در تفسیرالکشاف پرداخته است. زمخشری در جاهای متعددی از تفسیر خود، از اهل بیت ﷺ نامبرده و از ایشان نقل قول کرده است. این پژوهش نشان می‌دهد که می‌توان این روایات را به چند بخش، از جمله: ذکر روایت‌های تفسیری و غیر تفسیری از ائمه ﷺ و ذکر نوع قرائت اهل بیت ﷺ؛ تقسیم کرد. علاوه بر این، زمخشری در موارد بسیاری به ذکر فضیلت یا فضایلی از اهل بیت ﷺ پرداخته است.

کلیدواژه‌ها: الکشاف، اهل بیت، زمخشری، روایات تفسیری، رویکرد تفسیری معتزله.

۱. مقدمه

بنابر دستور الهی، پیامبر اکرم ﷺ به تبیین، تفسیرو بیان مقاصد الهی در آیات قرآن عنایت ویژه‌ای

داشته است. خداوند پیامبر ﷺ را مفسر آیات دانسته و فرموده است:

﴿وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ﴾ (نحل: ٤٤).

بعد از پیامبر ﷺ، ائمه معصوم علیهم السلام تا پایان دوره امامت خود، در موارد لازم به تفسیر آیات الهی پرداخته و هر ابهامی را درباره تفسیر قرآن رفع کرده‌اند و معانی و مصاديق آیات را مشخص کرده‌اند. تفسیرهایی که از ناحیه ائمه هدی علیهم السلام بیان شده‌اند، قطعاً از ارزشمندترین تفاسیر به حساب می‌آیند و مفسرین در قرون مختلف به ذکر این روایات و بیانات تفسیری، توجه ویژه‌ای داشته‌اند. این توجه در طول قرون مختلف و در همه مذاهب اسلامی دیده می‌شود؛ به طوری که می‌توان گفت یکی از مسائل بالهیمت در بحث تفسیر، جایگاه اهل بیت علیهم السلام و روایات ایشان در نزد مفسران و به ویژه مفسران اهل سنت است.

یکی از تفاسیر ماندگار در قرن ششم، تفسیر الكشاف، نوشته محمد زمخشri است. وی این تفسیر را بر پایه اندیشه‌های اعتزالی خود نگاشته است. این تفسیر جزء محدود تفسیرهای معتزلی است که با استقبال و عنایت اهل تفسیر مواجه شده است (چلبی، بی‌تا: ۱۴۷۷/۲). لازم به ذکر است که معتزله با تأکید بر تقدم منطقی عقل و ادله عقلی بر ادله نقلی، نه تنها اصل قبول دین و صدق آموزه‌های قرآن را تابع دلیل عقلی می‌دانند، بلکه در مقام کشف معانی و مفاهیم قرآنی نیز به طور گسترده و فراگیر، به عقل و توجیهات عقلی به مثابه منبع و معیاری مهم در قبول یا رد ظهورات تکیه می‌کنند و از همین رو، هر جا ظاهر آیات با ادله عقلی مورد نظر سازگار نباشد، به تأویل عقلی روی می‌آورند (ایجی، ۱۹۹۷: ۱/ ۳۳). با توجه به این رویکرد معتزله، به نظر می‌رسد که بررسی نقش و جایگاه روایات اهل بیت علیهم السلام در تفسیر «الکشاف» از اهمیت ویژه‌ای برخوردار باشد. این پژوهش سعی دارد به این سؤال پاسخ دهد که با توجه به جایگاه اهل بیت علیهم السلام در تفسیر قرآن به عنوان راسخون در علم و همچنین با توجه به تقدم عقل بر نقل در اندیشه متعزلیان، زمخشri در الكشاف به چه میزان از روایات اهل بیت علیهم السلام بهره برده است؟ و این روایات عمدتاً بیان‌کننده چه مطالبی هستند؟

درباره پیشینه این پژوهش باید گفت اگرچه به صورت عمومی، مطالبی درباره جایگاه اهل بیت علیهم السلام در تفاسیر مختلف نوشته شده، اما در اغلب این آثار جزئیات روایات، به صورت مستند مورد بررسی قرار نگرفته و در حوزه مطالعات اختصاصی، به ویژه در مقالات، تنها دو مقاله

قابل دسترسی است که یکی از آن‌ها عنوان مشابه عنوان این پژوهش دارد که البته خیلی خلاصه و به صورت کلی و بدون بررسی مستندات به جایگاه اهل بیت علیهم السلام در الکشاف پرداخته است. این مقاله با عنوان «اهل بیت علیهم السلام در تفسیر کشاف»، نوشته سهیلا جلالی است که در نشریه گلستان قرآن به چاپ رسیده (جلالی، اردیبهشت ۱۳۷۹: ۳۱-۳۴). مقاله دوم نیز با عنوان «بررسی اهل بیت علیهم السلام در تفسیر کشاف و تطبیق آن با تفاسیر صافی و شواهد التنزیل»، نوشته علی رضا طبیبی و زهرا شرفی است که در دو فصلنامه پژوهش‌های تفسیر تطبیقی به چاپ رسیده است (طبیبی، بهار و تابستان ۱۳۹۶: ۱۵۱-۱۷۴). این مقاله در مقام مقایسه بین تفاسیر است و اصولاً به جزئیات موضوع، به صورت انحصاری در الکشاف پرداخته است. این دو اثر، اگرچه از جهت عنوان، به این پژوهش نزدیک به نظر می‌رسند، اما در نوع مطالب مورد بررسی و پرداختن به جزئیات تفاوت‌هایی دارند. در پژوهش حاضر از بیان مسائل کلی اجتناب شده و بیشتر سعی شده مستندات آماری، با توجه به باورهای معتزی زمخشری مورد بررسی قرار بگیرد. در این پژوهش، برخلاف مقالات پیشین، جزیيات روایات نقل شده از اهل بیت علیهم السلام در الکشاف بررسی شده است.

۱-۱. اهل بیت علیهم السلام

از آنجا این پژوهش در صدد یافتن جایگاه روایات اهل بیت علیهم السلام در تفسیر الکشاف است، نکته مهمی که باید به آن توجه شود، آن است که معنای اهل بیت در دیدگاه تشیع با معنای آن در نزد اهل سنت متفاوت است. در میان اهل تسنن، این اصطلاح برای خانواده پیامبر صلوات الله علیه و آله و سلم استفاده می‌شود، اما شیعیان باور دارند که آن‌ها جانشین پیامبر صلوات الله علیه و آله و سلم هستند و ایشان راسخان در علم و عالمان به تأویل قرآن هستند (کلینی، ۱۴۰۷/ ۱: ۲۱۳).

۱-۲-۱. معرفی زمخشری و موضع او در قبال اهل بیت علیهم السلام

محمد بن عمر زمخشری خوارزمی، مشهور به جار الله زمخشری، در سال ۴۶۷ق، در قریه زمخشر، از روستاهای خوارزم، چشم به جهان گشود (حموی، ۱۴۱۴: ۱۹/ ۱۲۷). از اساتید وی می‌توان «ابونصر اصفهانی» و «علی بن مظفر نیشابوری» را نام برد. زمخشری در فقه، پیرو مذهب حنفی و در اصول و کلام، معتزی مذهب بود. به سبب اقامت دوساله‌اش در مکه و مجاورت مسجدالحرام به لقب جار الله (همساخه خدا) شهرت یافت و تفسیر الکشاف را در این ایام

نگاشت. او در بسیاری از علوم زمانه، همچون تفسیر، اشتقاق، نحو، ادب، حدیث و بیان صاحبنظر و دارای تألیفات گران‌بهایی است. زمخشری پس از بازگشت از مکه، در سال ۱۴۳۸ق، در جرجانیه درگذشت (کحاله، بی‌تا: ۱۸۶/۱۲).

زمخشری در الکشاف به صراحت توضیح می‌دهد که از نظر او منظور از اهل بیت علیهم السلام همان حضرت علی علیهم السلام، امام حسن علیهم السلام، امام باقر علیهم السلام و امام صادق علیهم السلام هستند (زمخشری، ۱۴۰۷: ۵۴۰/۳).

۱ - ۲. معرفی اجمالی تفسیر «کشاف»

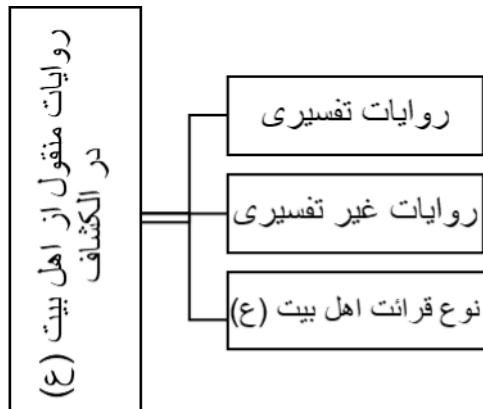
کتاب الکشاف عن حقایق التنزیل و عيون الاقوایل فی وجوه التأویل - که به تفسیر الکشاف شهرت دارد - از کهن‌ترین و جامع‌ترین تفاسیر قرآن در قرن ششم هجری قمری است. الکشاف از بزرگ‌ترین و دقیق‌ترین متون تفسیر قرآن و در زمرة تفاسیر اجتهادی است که بر پایه اندیشه‌های معتزلی (احتجاج و استنباط استوار) است (باقر، ۱۳۸۸: ۶۵).

به جهت انصاف زمخشری به مذهب اعتزال و تمایل وی به مباحث کلامی، در جایی که با حریبه عقلانیت و اجتهاد، ضمن طعن و طرد مخالفان، به قصور تفاسیر و اسرائیلیات مفسران می‌پردازد، تفسیرش رویکردی عقلانی دارد. این تفسیر از سایر جنبه‌های ادبی و کلامی و ... نیز حائز اهمیت است. شایان ذکر است که تفسیر الکشاف اگرچه به جهت تمایل و تعصب زمخشری در مذهب اعتزال، از گذشته، محل اعتراض و اشکال بسیاری از ائمه اشعری قرار داشته و شروح و ردیه‌های متعددی بر آن نگاشته‌اند (چلبی، بی‌تا: ۱۴۷۷/۲ و ۱۴۸۴/۱)، اما به عنوان یکی از تفاسیر متقن و مورد اعتماد، در مجتمع شیعی و اهل سنت همواره محل توجه و استقبال بوده است؛ تا جایی که ذکر کرده‌اند:

اگر تفسیر طبری نقطه اوج تفسیر به مؤثر است، الکشاف نقطه اوج تفسیر معتزلی است (ذهبی، ۱۳۹۶: ۱۱/۴۴۰).

۱-۲-۱. جایگاه روایات اهل بیت علیهم السلام در تفسیر الکشاف

زمخشری در الکشاف، در موارد متعددی، از اهل بیت علیهم السلام نامبرده و از ایشان نقل قول کرده است که آن‌ها را می‌توان به سه بخش کلی تقسیم کرد: بخش اول، روایات تفسیری و بخش دوم، روایات غیر تفسیری و بخش سوم، روایاتی مربوط به نقل قرائات از ائمه علیهم السلام می‌شوند.

ذکر این نکته ضروری است که یکی از مبانی مهم زمخشری در تفسیر قرآن پرداختن به مسأله عقل و نقل است و این مسأله ریشه در آندیشه اعتزالی وی دارد. زمخشری با ذگاه عقلی به تبیین آیات پرداخته است. وی در این باره می‌گوید:

بعثت انیبا دلیل بر بیانش و بیداری از خواب غفلت است تا مردم نگویند چرا خداوند رسولی نفرستاد تا ما را به ادله عقل آگاه کند.

به همین جهت است که زمخشری از نقل هم بهره برده است و در جای جای تفسیرش روایاتی از اهل بیت (ع) نیز نقل روایت کرده است (فرزانه، ۱۳۸۵: ۱۰۹ - ۱۲۰).

در ادامه هر یک از این بخش‌ها مورد بررسی قرار می‌گیرد:

۲. روایات تفسیری ائمه (ع)

در این پژوهش، منظور از روایات تفسیری، روایاتی است که در آن‌ها در ذیل آیات، مستقیماً نکات تفسیری بیان شده است. این روایات یا مستقیماً از ائمه (ع) نقل شده و یا نام ائمه (ع) در سند روایت آن‌ها آمده است. توجه به این نکته ضروری است که بر اساس عقاید معتزله عقل بر نقل روحان دارد. به همین دلیل، در تفسیر قرآن هر آیه‌ای که با عقل اعتزالی مخالفت داشته باشد، تأویل می‌شود (ر.ک: عاشوری، ۱۳۷۸: ۵۱ - ۶۴). با وجود چنین دیدگاهی، این که زمخشری برای بیان آیات به روایتی از معصوم استناد می‌کند، بسیار قابل توجه است. در ادامه نمونه‌هایی از این روایت تفسیری ذکر می‌شود:

۱.۲ روایات تفسیری از علی ﷺ

در ابتدای این قسمت، نمونه‌ای از روایات علی ﷺ در الکشاف ذکر می‌شود: زمخشri در معنای حسن و عذاب ذیل آیه **﴿وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا آتَنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَّفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَّقَنَا عَذَابَ النَّارِ﴾** (بقره: ۲۰) می‌نویسد:

عن علی - رضی الله عنه - : الحسنة فی الدنيا المرأة الصالحة، و فی الآخرة الحوراء، و عذاب النار امرأة السوء (زمخشri، ۱۴۰۷: ۲۴۸/۱).

روایات تفسیری ذکر شده از امام علی ﷺ در الکشاف ۳۵ مورد است. این روایات در موارد زیر آمده‌اند: در آیه ۱۵۰ سوره بقره (همان: ۲۰۶؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۱۷/۲) برای بیان معنای عبارت **﴿وَلَا تَنْعَمْتَ عَلَيْكُمْ﴾**: درباره معنای واژه «خیر» در آیه ۱۸۰ سوره بقره (زمخشri، ۱۴۰۷: ۱/۲۲۳؛ بیضاوی، ۱۴۱۸: ۱/۲۲۳): توضیح واژه سکینه در آیه ۲۴۱ سوره بقره (زمخشri، ۱۴۰۷: ۱۴۰۷؛ حمیری، ۱۴۱۹: ۱/۳۶۰؛ سمرقندی، بی‌تا: ۱۶۹/۱): شأن نزول آیه ۱۴۹ سوره آل عمران (زمخشri، ۱۴۰۷: ۱۴۰۷؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۴۲۵/۱؛ بغوی، ۱۴۲۰: ۱/۵۲۱): معنای عبارت **﴿مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِكُمْ﴾**: در آیه ۱۶۵ سوره آل عمران (زمخشri، ۱۴۰۷: ۱/۴۳۷؛ بغوی، ۱۴۲۰: ۱/۵۳۲): تعیین مصاديق اهل کتاب، ذیل آیه ۵ سوره مائدah (زمخشri، ۱۴۰۷: ۶۰۷/۱؛ طبری، ۱۴۲۰: ۵۷۶/۹): معنای حقیقی عبارت **﴿يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ﴾**: در آیه ۴۸ سوره ابراهیم (زمخشri، ۱۴۰۷: ۵۶۷/۲؛ طبری، ۱۴۲۰: ۱/۴۸): درباره این که «أَرْذَلُ الْعُمُرِ» چند سال است، ذیل آیه ۷۰ سوره نحل (زمخشri، ۱۴۰۷: ۶۱۹/۲؛ طبری، ۱۴۲۰: ۲۵۱/۱۷؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۲۹/۶؛ ماوردي، بی‌تا: ۲۰۰/۳): معنای کلمه «زيادة» در آیه ۲۶ سوره یونس (زمخشri، ۱۴۰۷: ۳۴۲/۲؛ طبری، ۱۴۲۰: ۶۹/۱۵): تعیین مصاديق افراد در آیه ۱۰۵ سوره کهف (زمخشri، ۱۴۰۷: ۷۴۹/۲؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۲۰۱/۶): برای تعیین نمونه‌هایی از افراد، ذیل عبارت **﴿الَّذِينَ ضَلَّ سَعْيُهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا﴾**: در آیه ۵۹ سوره مریم (زمخشri، ۱۴۰۷: ۲۶/۳): توضیح معنای عبارت **﴿فَإِذَا جَاءَ أَمْرُنَا وَفَارَ الشَّوْرُ﴾**: در آیه ۲۷ سوره مؤمنون (زمخشri، ۱۴۰۷: ۱۸۴/۳؛ طبری، ۱۴۲۰: ۳۱۹/۱۵): معنای **﴿وَأَتَوْهُمْ مِنْ مَالِ اللَّهِ الَّذِي آتَاكُمْ﴾**: در آیه ۳۳ سوره نور (زمخشri، ۱۴۰۷: ۲۳۹/۳): معنا و تفسیر آیه **﴿اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾** (زمخشri، ۱۴۰۷: ۲۴۲/۳).

توضیح عبارت «مَنْ لَمْ نَقْصُضْ عَلَيْكَ» در آیه ۷۸ سوره غافر (زمخشري، ۱۴۰۷: ۳/۱۸۰؛ ۱۴۰۷: ۴/۳۷۷؛ تاج القراء كرماني، بي تا: ۲/۱۰۳۴)؛ تبیین و توضیح مقصود عبارت «شُمَّ اسْتَقَامُوا» در آیه ۳۰ سوره فصلت (زمخشري، ۱۴۰۷: ۴/۱۹۹؛ ثعلبى، ۱۴۲۲: ۸/۲۹)؛ شأن نزول آیه ۳۶ سوره شورى (زمخشري، ۱۴۰۷: ۴/۲۲۸؛ ثعلبى، ۱۴۲۲: ۸/۳۲۲)؛ توضیح معنای دخان در آیه ۱۰ سوره دخان (زمخشري، ۱۴۰۷: ۴/۲۲۸؛ ثعلبى، ۱۴۲۲: ۸/۳۲۲)؛ توضیح معنای «أَذْبَارَ السُّجُود» در آیه ۴۰ سوره ق (زمخشري، ۱۴۰۷: ۴/۳۵۷)؛ معنای واژه «الْعَقِيمَ» در آیه ۴۱ سوره ذاريات (زمخشري، ۱۴۲۰: ۴/۳۹۲؛ اندلسى، ۱۴۲۰: ۳/۳۵۷)؛ معنای «تَالِيَات» در آیه ۳ سوره صافات (همان: ۳۴)؛ توضیح معنای «ذبیح الله» در آیه ۱۰ سوره صافات (همان: ۵۷؛ سمرقندى، بي تا: ۳/۱۴۷)؛ توضیح معنای «فصل الخطاب» در آیه ۲۰ سوره ص (زمخشري، ۱۴۰۷: ۴/۸۰؛ بيهقى، ۱۴۲۴: ۱۰/۳۱۱)؛ مراد از «وْلَدَان» در آیه ۱۷ سوره واقعه (زمخشري، ۱۴۰۷: ۴/۴۵۹)؛ شعلبى، ۱۴۲۲: ۹/۲۰۴؛ نوع طلاق با سوگند خوردن در آیه اول سوره تحريم (زمخشري، ۱۴۰۷: ۴/۵۶۴)؛ حمیرى، ۱۴۱۹: ۴/۹۵)؛ تعیین مصدق «أَصْحَابَ الْيَمِينِ» در آیه ۳۹ سوره مدثر (زمخشري، ۱۴۰۷: ۴/۶۵۵)؛ طبرى، ۱۴۲۰: ۴/۳۶؛ تفسیر آیات ابتدائي سوره ذاريات (زمخشري، ۱۴۰۷: ۴/۳۹۴)؛ طبرى، ۱۴۲۰: ۱۶/۷؛ توضیح درباره شکافته شدن آسمانها در آیه اول سوره انشاقاق (زمخشري، ۱۴۰۷: ۴/۷۲۵)؛ ماوردى، بي تا: ۶/۲۳۳)؛ تعیین مصدق «أَصْحَابُ الْأَنْدُودِ» در آیه ۴ سوره بروج (زمخشري، ۱۴۰۷: ۴/۲۳۰؛ ر.ک: طبرى، ۱۴۲۰: ۴/۲۷۰)؛ بيان معنای «تَزَكَّى» در آیه ۱۴ سوره اعلى (زمخشري، ۱۴۰۷: ۴/۷۴۰)؛ تعیین ملاک بلوغ اطفال در آیه ۵۹ سوره نور (همان: ۳/۲۵۴)؛ توضیح درباره خروج «دابة الأرض» ذیل آیه ۸۲ سوره نمل (همان: ۴/۳۸۴)؛ ذکر مثال برای «لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا» در آیه ۸۳ سوره قصص (همان: ۴/۴۳۵)؛ واحدى نيشابوري، ۱۴۱۵: ۳/۴۱۰؛ بيان حكمى از احکام طلاق، ذیل آیات ۲۸ و ۲۹ سوره احزاب (زمخشري، ۱۴۰۷: ۳/۵۳۵)؛ ترمذى، ۱۴۰۲: ۲/۴۷۴).

تنها یک روایت تفسیری از امام سجاد^ع در الكشاف ذکر شده است. این روایت «ناشئَةَ اللَّيْلِ» را در آیه ۶ سوره مزمول توضیح می دهد (زمخشري، ۱۴۰۷: ۴/۶۳۸).

تعداد روایات ذکر شده از جعفر بن محمد^ع در الكشاف دو روایت است؛ حدیث اول درباره

معنای «أب» در تفسیر آیه ۸۲ سوره کهف است (همان: ۷۴۲/۲؛ با اندکی تغییر در واحدی نیشابوری، ۱۴۱۵: ۱۶۳/۳) و حدیث دوم درباره معنای واژه «فتنه» در آیه ۶۳ سوره نور است (زمخشri، ۱۴۰۷: ۲۶۰/۳؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۱۲۱/۷).

مطابق بررسی‌های به عمل آمده، روایات تفسیری ذکر شده از امام علی^ع در الکشاف ۳۵ مورد است، روایات تفسیری ذکر شده از امام سجاد^ع یک مورد است. همچنین روایات تفسیری ذکر شده امام صادق^ع ۲ مورد است. لازم به ذکر است که از سایر ائمه^ع در الکشاف روایتی نیامده است.

توجه به این نکته ضروری است که زمخشری بر اساس دیدگاه معتزلی خود شایسته است که به تفسیر عقلی آیات اکتفا کند؛ حال آن که دیده می‌شود که وی به نقل روایات نیز می‌پردازد و در این میان، نکته حائز اهمیت، آن است که وی روایاتی را از اهل بیت^ع نقل می‌کند. شایان ذکر است که روایات در الکشاف به صورت مرسل آمده و این مسأله باعث شده است که برخی روایات زمخشری را مورد تردید قرار دهند. به نظر می‌رسد، جدای از بحث حجیت روایات، رأی تفسیری ائمه^ع برای زمخشری از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده و لذا روایات ایشان را در تفسیر خود آورده است.

۳. روایات غیرتفسیری ائمه^ع

در این پژوهش، منظور از روایات غیرتفسیری روایاتی است که ذیل تفسیر آیات آمده‌اند و حتی به تفسیر مربوط می‌شوند، اما مستقیماً نکته تفسیری بیان نمی‌کنند. در مجموع، ۳۶ روایت از ائمه^ع در این بخش وجود دارد که زمخشری آن‌ها را در الکشاف نقل کرده است.

در ادامه ابتدا نمونه‌ای از روایات نقل شده از علی^ع ذکر می‌گردد:

زمخشری ذیل آیه «وَإِذَا أَخَذَ اللَّهُمَّ مِيقَاتَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنَنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكُسُّنَّهُ فَنَبَذُوهُ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ وَاشْتَرَوْا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا فَيُسَمِّسُ مَا يَشْتَرُونَ» (آل عمران: ۱۸۷) درباره ضرورت آموزش علم به دیگران آورده است:

عن علی - رضی الله عنه - : ما أخذ الله على أهل الجهل أن يتعلموا حتى أخذ على أهل العلم أن يعلموا ...

سایر روایات غیر تفسیری نقل شده از علی^ع به شرح زیر است:

ذکر فضیلت آیة الکرسی، ذیل آیه ۲۵۵ سوره بقره (زمخشری، ۷: ۱۴۰۷؛ بیان ارزش جهاد در مقایسه با آب دادن به حاجیان، ذیل آیه ۱۹ سوره توبه (همان: ۲۵۶/۲؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۲۰/۵)؛ جایگاه حضرت علی^ع از زبان خودشان، ذیل آیه ۴۳ سوره اعراف (زمخشری، ۱۴۰۷: ۱۰۵/۲؛ طبری، ۱۴۲۰: ۱۰۸/۱۷)؛ توضیح درباره پوشیدن کفش زرد، ذیل آیه ۶۹ بقره (زمخشری، ۱۴۰۷: ۱۵۰/۱)؛ توضیح درباره اولین کسی که روزه گرفت، ذیل آیه ۱۸۳ سوره بقره (همان: ۲۲۵)؛ ذکر روایاتی درباره خمر و میسر، ذیل آیه ۲۱۹ سوره بقره (همان: ۱۴۰۰-۲۶۲؛ بیهقی، ۱۴۰۸: ۲۵۳/۱)؛ توضیح درباره شرایط پذیرش شهادت عبد، ذیل آیه ۲۸۲ سوره بقره (زمخشری، ۱۴۰۷: ۳۲۶/۱؛ بیهقی، ۱۴۱۲: ۲۷۶/۱۴)؛ ذکر فضیلت آیات پایانی سوره بقره (زمخشری، ۱۴۰۷: ۳۳۴/۱)؛ توضیح درباره نخستین مسجد، ذیل عبارت «إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضَعَ لِلنَّاسِ» در آیه ۹۶ سوره آل عمران (همان: ۳۸۶؛ طبری، ۱۴۲۰: ۱۹/۶؛ واحدی نیشابوری، ۱۴۱۵: ۴۶۶/۱)؛ نقل روایت درباره امر به معروف و نهی از منکر ذیل، آیه ۱۰۴ سوره آل عمران (زمخشری، ۱۴۰۷: ۳۹۷/۱؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۱۲۳/۳)؛ ضرورت علم آموزی در آیه ۱۸۷ سوره آل عمران (زمخشری، ۱۴۰۷: ۴۵۱/۱؛ بغوی، ۱۴۲۰: ۱/۵۵۳)؛ در آیه ۳۱ سوره نساء روایتی درباره تعداد گناهان کبیره (زمخشری، ۱۴۰۷: ۵۰۳/۱؛ طبری، ۱۴۲۰: ۲۳۵/۸)؛ توضیح درباره گوشت حیوان شکاری که غیر از سگ شکاری است، ذیل آیه ۴ سوره مائدہ (زمخشری، ۱۴۰۷: ۶۰۷/۱)؛ تبیین شرایط پذیرفته شدن توبه، ذیل آیه ۳۴ سوره مائدہ (همان: ۶۲۸)؛ توضیح درباره سوگند دادن گواهان، ذیل آیه ۱۰۶ سوره مائدہ (همان: ۶۸۸)؛ تبیین نحوه مواجهه با یهودیان در آیه ۱۳۸ سوره اعراف (همان: ۱۵۰/۲)؛ ضرورت اعلام برائت در حج ذیل، آیه ۲۸ سوره توبه (زمخشری، ۷: ۱۴۰۷؛ ماوردی، بی‌تا: ۳۳۴/۵)؛ تبیین معنای «تَكْنُز» در آیه ۳۴ سوره توبه (زمخشری، ۱۴۰۷: ۲۶۷/۲؛ بغوی، ۱۴۲۰: ۴۲/۴)؛ توضیح درباره ذکر حضرت علی^ع به هنگام رعد (زمخشری، ۱۴۰۷: ۵۱۸/۲؛ طبری، ۱۴۲۰: ۳۸۹/۱۶)؛ توضیح درباره معنای بازگشت نیک و بد انسان به خودش در آیه ۷ سوره إسراء (زمخشری، ۱۴۰۷: ۶۵۰/۲)؛ بیان حضرت علی^ع در باره ذوالقرنین، ذیل آیه ۸۳ سوره کهف (همان: ۷۴۳؛ واحدی نیشابوری، ۱۴۱۵: ۱۶۴/۳؛ بغوی، ۱۴۲۰: ۲۱۲/۳)؛ کیفیت محشور شدن متقین، با توجه به آیه ۸۵ سوره مریم (زمخشری، ۷: ۱۴۰۷)

۴۲/۳؛ ابن حنبل، ۱۴۲۱: ۲؛ ۴۴۷/۲؛ با اندکی تقاویت در بغوی، ۱۴۲۰: ۳؛ ۲۵۱/۳؛ فضیلت آیات پایانی سوره صافات (زمخشري، ۱۴۰۷: ۶۹/۴؛ حمیرى، ۱۴۱۹: ۲۳۶/۲؛ بغوی، ۱۴۲۰: ۶۶/۷؛ قمى نیشابوری، ۱۴۱۶: ۹۸۷/۲)؛ ذکر روایتی درباره نیکی کردن و بدی کردن به مردم، ذیل آیه ۳۸ سوره ص (زمخشري، ۱۴۰۷: ۹۶/۴)؛ معنای توبه از زبان امير المؤمنین علیه السلام در آیه ۲۵ سوره شوری (همان: ۲۲۲)؛ توضیح درباره «أرجى آیه» (اختلاف نظرهای موجود درباره تعیین أرجى آیه میان شیعه و سنی در الکشاf هم دیده می‌شود). توضیح درباره شناختن اهل حق، ذیل آیه ۱۵ سوره ق (همان: ۳۸۲)؛ تعیین محل دوزخ از دیدگاه یهودیان در آیه ۶ سوره طور (همان: ۴۰۸؛ طبری، ۱۴۲۰: ۴۵۸/۲۲) و فرمان حضرت علی علیه السلام به درست وزن کردن و توضیح آیات ابتدایی سوره مطففین (زمخشري، ۱۴۰۷: ۷۱۸/۴؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۱۵۱/۱۰). چنان‌که ملاحظه می‌شود، ۳۲ روایت از امام علی علیه السلام برای توضیح روایت غیر تفسیری در الکشاf آمده است.

در ادامه، روایات غیر تفسیری ذکر شده از سایر اهل بیت علیه السلام در تفسیر الکشاf مورد بررسی و مُدَافَه قرار می‌گیرد:

زمخشري فقط دو روایت از امام حسن بن علی علیه السلام در تفسیر الکشاf نقل کرده است. یکی از آن‌ها در توضیح معنای «ریب» در آیه دوم سوره بقره است. زمخشری در آیه فوق، ضمن بیان معنای «ریب»، این روایت را از امام حسن علیه السلام می‌آورد که ایشان فرمود:

سمعت رسول الله ﷺ يقول: دع ما يرییک إلى ما لا يرییک فإن الشك ريبة، وإن الصدق طمأنينة (زمخشري، ۱۴۰۷: ۱۱۳/۱).

لازم به ذکر است که این روایت توسط دیگران نیز نقل شده است (طیالسی، ۱۴۱۹: ۱؛ ۴۹۹/۲؛ حمیرى، ۱۴۱۹: ۱۱۷/۳؛ ابن حنبل، ۱۴۲۱: ۲۵۲/۳؛ دارمی، ۱۴۱۳: ۱؛ ۱۶۴۸/۳؛ ترمذی، ۱۴۰۲: ۲۴۹/۴).

زمخشري، ذیل آیه ۸ سوره منافقون، روایت دیگری از امام حسن بن علی علیه السلام نقل کرده (زمخشري، ۱۴۰۷: ۵۴۳/۴) و می‌نویسد:

روایت شده است که مردی به ایشان گفت: «إِنَّ النَّاسَ يَزَعمُونَ أَنَّ فِيكَ تِيهَا...». امام علیه السلام فرمود: «لیس بتیه، و لکنه عزّة» آن گاه همین آیه را خواند.

زمخشری در الکشاف فقط یک روایت از امام حسین بن علی علیه السلام نقل کرده است. این روایت درباره آیه ۸۲ سوره کهف، ذیل عبارت کان أبوهُما صالحًا آمده است (همان: ۷۴۲/۲). همچنین زمخشری در الکشاف، ذیل آیه ۶۱ سوره نور یک روایت از جعفر بن محمد علیه السلام نقل کرده است. این روایت در مورد تفسیر عبارت أَوْ صَدِيقُكُمْ است (همان: ۲۵۷/۳) چنان‌که ملاحظه می‌شود، روایات غیر تفسیری از امام علی علیه السلام در تفسیر الکشاف ۳۲ روایت، روایات غیر تفسیری از امام حسن علیه السلام در تفسیر الکشاف دو روایت و روایات غیر تفسیری از امام حسین علیه السلام یک روایت و نیز روایات غیر تفسیری از امام صادق علیه السلام یک روایت است.

۱-۳. نقل نوع قرائت ائمه علیهم السلام

یکی از روش‌های مهم معتزله در تفسیر قرآن بهره بردن از قرائت‌های گوناگون است (اسعدی، ۱۳۹۶: ۵۶). زمخشری در بخش قرائات، روایات زیادی را نقل می‌کند. عموماً روایاتی مقدم واقع شده‌اند که موافق با رأی تفسیری وی بوده است و گاهی هم قرائتی را مقدم دانسته است که موافق با جمال قرآن باشد و از نظر بالغی دارای دلیلی باشد (فرزانه، ۱۳۸۵: ۱۰۹ - ۱۲۰). نکته شایان توجه این است که به طور کلی معتزله به منظور پای‌بندی به عقایدشان می‌کوشند تا مفاهیم نص قرآن و احادیث متواتر رسول صلی الله علیه و آله و سلم را به مفاهیمی که مورد اجماع نیست، تغییر دهند! بدین ترتیب، گاه دیده می‌شود که در قرائت‌های متفاوت و مغایر با مذهبشان تصرفاتی دارند (علی‌محمدی، ۱۳۹۰: ۲۳ - ۲۸). در تفاسیر معتزلی مراجعه به روایات اهل بیت علیهم السلام بسیار محدود بوده است؛ با این وجود، زمخشری در تفسیرش قرائت‌های مختلف آیات را هم ذکر کرده است. او برای بیان نوع قرائت در موارد متعددی قرائت امام علی علیه السلام و ائمه علیهم السلام را ذکر می‌کند؛ همانند بخش‌های قبل در این بخش نیز بعد از بیان متن الکشاف، منابعی که قبل از الکشاف، آن قرائات را از ائمه علیهم السلام ذکر کرده‌اند، نیز بیان می‌شود. حدود ۴۹ روایت از ائمه در مقام بیان نحوه صحیح قرائت آیات در الکشاف ذکر شده است.

در ادامه نمونه‌هایی از این مقوله ذکر می‌گردد:

۱-۱-۱. بیان قرائات ذکر شده توسط علی علیه السلام

زمخشری ذیل آیه ۶۶ سوره یونس در مورد قرائت آیه وَمَا يَتَّبِعُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ ... می‌نویسد که حضرت علی علیه السلام، «يَدْعُونَ» را با «تاء»، یعنی «تَدْعُونَ» خوانده‌اند و این در صورتی

است که «وَ مَا يَتَّبِعُ» را بر استفهام حمل کنیم (زمخشri، ۱۴۰۷: ۳۵۷/۲). در الکشاف ۳۷ روایت از علی عائیل در مورد قرائت آیه آمده است. این ۳۷ مورد به شرح زیر است:

علی ﷺ آیه ۵۵ سوره بقره را «فَأَخْذُتُكُمُ الصاعِقَةَ» قرائت کرده‌اند (زمخشري، ۱۴۰۷)؛ آیه ۶۱ سوره بقره را «يَقْتَلُونَ» با تشديد قرائت کرده‌اند (زمخشري، ۱۴۴۱؛ شعلبي، ۱۴۲۲؛ ۱۹۹/۱)؛ آیه ۱۴۷ سوره بقره را آن که بدل از حق اول باشد، «الحق من ربک» خوانده‌اند (همان: ۲۰۴)؛ در آیه ۲۳۴ سوره بقره «يُتَوَفَّونَ» را «يَتَوَفَّونَ» با فتح ياء قرائت کرده‌اند (همان: ۲۸۱)؛ عبارت «يَقْرُحُونَ بِمَا أَتَوْا»، در آیه ۱۸۸ سوره آل عمران را «بما أَوْتَوْا» قرائت کرده‌اند (همان: ۴۵۱؛ طبرسي، ۱۳۷۲)؛ آیه ۲۹ سوره نساء «وَلَا تَقْتُلُوا» را به تشديد قرائت کرده است (زمخشري، ۱۴۰۷؛ ۵۰۲/۲)؛ علی ﷺ «عَبْدًا لِلَّهِ» در آیه ۱۷۲ سوره نساء را «عُبْدًا لِلَّهِ» به صيغه مصغر قرائت کرده‌اند (همان: ۵۹۶/۱)؛ علی ﷺ «خُوار» در آیه ۱۴۸ سوره اعراف را «جُؤار» به جيم و همزه و از «جار» به معنای بانگ برآوردن خوانده است (همان: ۱۶۰/۲) و عبارت «أَلَمْ يَعْلَمُوا» را در آیه ۷۸ سوره توبه «أَلَمْ تَعْلَمُوا» به تاء خوانده‌اند (شعلبي، ۱۴۲۲؛ ۲۸۵/۴؛ زمشري، ۱۴۰۷؛ ۲۹۳/۲).

حضرت در آیه ۴۲ سوره هود، به جای کلمه «ابنَهُ»، «ابنَهَا» قرائت کرده‌اند (زمخشري، ۱۴۰۷: ۳۹۶/ ۲)؛ در مجمع البيان آمده است که «روی عن علی بن أبي طالب علیه السلام ... و نادی نوح ابنه» (طبرسي، ۱۳۷۲: ۵/ ۲۴۳)؛ عبارت نَحْنُ عَصْبَةُ در آیه ۸ سوره یوسف را «نَحْنُ عَصْبَةُ» به نصب قرائت کرده‌اند (زمخشري، ۱۴۰۷: ۴۴۶/ ۲)؛ علی علیه السلام آیه ۱۱ سوره رعد را يَحْفَظُونَهُ بِأَمْرِ اللَّهِ خوانده‌اند (زمخشري، ۱۴۰۷: ۲/ ۵۱۶؛ طبرسي، ۶: ۱۳۷۲/ ۴۲۸)؛ آیه ۳۵ سوره رعد را «أَمْثَالُ الْجَنَّةِ» به صيغه جمع خوانده‌اند (زمخشري، ۱۴۰۷: ۲/ ۵۳۲)؛ کلمه لَكُبُّوْنَتْهُمْ در آیه ۴۱ سوره نحل را «لَنْشُوْيِنَهُمْ» خوانده‌اند (همان: ۷۰/ ۶؛ طبرسي، ۶: ۱۳۷۲/ ۵۵۶)؛ علی علیه السلام آیه ۵۱ سوره کهف را به صورت «وَمَا كَنْتَ مَتَخَذِّا لِلْمُضْلِينَ» به تنوين قرائت کرده‌اند (زمخشري، ۱۴۰۷: ۷۲۸/ ۲)؛ در آیه ۱۰ سوره کهف، برخلاف قرائت برخی که آیه را «أَفَظَنَ الَّذِينَ كَفَرُوا» خوانده‌اند، قرائت علی علیه السلام «أَفَحَسِبَ الَّذِينَ كَفَرُوا» است (همان: ۷۴۹؛ طبرسي، ۱۳۷۲: ۶/ ۷۶۵)؛ آیه ۶ سوره مریم را «وَارَثٌ مِّنْ آلِ يَعْقُوبَ» قرائت

کرده‌اند (زمخشری، ۱۴۰۷: ۳/۵؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۶/۷۷۳)؛ کلمه «يَمْتَرُونَ» در آیه ۳۴ سوره مریم را «تمترون»، یعنی به صیغه مخاطب خوانده‌اند. (زمخشری، ۱۴۰۷: ۳/۱۶)؛ کلمه «نمد» را در آیه ۷۹ سوره مریم به ضم قرائت کرده است (همان: ۴۰)؛ عبارت «لَتَنْسِقَنَّهُ» در آیه ۹۷ سوره طه را با کسر و ضم سین خوانده است (همان: ۸۵؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۷/۴۵)؛ آیه ۵۴ سوره مؤمنون را «فِي غَمْرَاتِهِمْ» خوانده است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۳/۱۹۱)؛ کلمه «فَدَمَّزَاهُمْ» در آیه ۳۶ سوره فرقان را «فَدَمَّرَتِهِمْ» قرائت کرده است (همان: ۲۸۰) و قرائت «فَدَمَّرَاهُمْ» نیز از آن حضرت روایت شده است.

عبارت «لَيَعْلَمُنَّ» در آیه ۳ سوره عنکبوت را از اعلام و «و لَيَعْلَمُنَّ» خوانده‌اند (همان: ۴۴۰؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۲۶۴/۷)؛ عبارت «و مِن يَسِّلِمُ» در آیه ۲۲ سوره لقمان را با تشدید خوانده‌اند (طبرسی، ۱۳۷۲: ۴۲۶/۸؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ۴۹۹/۳)؛ کلمه «زَوْجَنَاكُهَا» در آیه ۳۷ سوره احزاب را به صورت «زَوْجَتَكُهَا» خوانده‌اند (زمخشری، ۱۴۰۷: ۵۴۳/۳؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۳۲۱/۱)؛ فعل «يَنْزِلُ» در آیه ۲ سوره سیا را «نَزَّلَ»، با نون و تشدید خوانده‌اند (زمخشری، ۱۴۰۷: ۵۶۷/۳؛ اندلسی، ۱۴۲۰: ۴۸۳/۸). در قرائت علی علی علی آیه ۶۲ سوره یس «جِيلًا وَاحِدًا» آمده است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۲۴/۴) در قرائت حضرت علی علی علی آیه ۱۵ سوره محمد «أَمَّثَالُ الْجَنَّةِ» آمده است (همان: ۳۲۲؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۱۵۰/۹)؛ در قرائت علی علی علی آیه ۲۲ سوره محمد «تُولِيتُمْ» آمده است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۳۲۸/۴؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۳۵/۹)؛ علی علی علی آیه ۲۹ سوره واقعه را «و طَلْعَ» خوانده است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۱۴۶۱/۴)؛ آیه ۸۲ سوره واقعه را «و تَجْعَلُونَ شَكْرَكُمْ أَنْكُمْ تَكْذِبُونَ» قرائت کرده است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۴۶۹/۴؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۳۳۹/۹)؛ قاریان آیه ۳۵ سوره نبأ را «وَ لَا كَذَابٌ» به تشدید و تخفیف خوانده‌اند و علی علی علی آن را به تخفیف هر دو حرف خوانده‌اند (زمخشری، ۱۴۰۷: ۶۹۰/۴) طبرسی، ۱۳۷۲: ۱۰: ۶۴۵/۱۰)؛ آیه ۱ سوره أعلى را «سَبْحَانَ رَبِّ الْأَعْلَى» قرائت کرده است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۷۳۸/۴؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۷۱۸/۱۰)؛ کلمات «خَلَقْتَ»، «رَفَعْتَ»، «نَصَبْتَ»، و «سَطَحْتَ» در آیات ۱۷ - ۲۰ سوره غاشیه را به صیغه معلوم و «تاً»‌ی ضمیر خوانده است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۷۷۴/۴؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۷۳۴/۱۰)؛ آیه ۱۱ سوره الضحى در قرائت حضرت علی علی علی «فَخَبَرُ» آمده است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۷۶۹/۱).

چنان‌که قبلًا نیز بیان شد، تعداد روایات نقل شده از حضرت فاطمه^{علیها السلام} در الکشاف درباره نحوه قرائات آیات سه روایت است. این روایت به شرح ذیل است:

در قرائت فاطمه^{علیها السلام} به جای «من أنسفههم» در آیه ۱۶۴ سوره آل عمران عبارت «من أشرفهم» آمده است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۵۳۵).

در آیه ۱۲۸ سوره توبه، در قرائت فاطمه^{علیها السلام} «منْ أَنْفَسِكُمْ» به صورت «منْ أَنْفَسِكُمْ» آمده است (همان: ۳۲۵ / ۲؛ طبرسی، ۱۳۷۲ / ۱۲۸)؛ در آیه ۵۳ سوره زمر، در قرائت فاطمه^{علیها السلام} «يغفر الذنوب جميعا و لا يبالي» آمده است (زمخشري، ۱۴۰۷ / ۴). (۱۳۵)

روایت ذکر شده از امام حسن بن علی درباره چگونگی قرائت آیات، دو روایت است که عبارت‌اند از: اولی، ذیل آیه ۳۷ سوره احزاب که حضرت مانند سایر اهل بیت آیه را «زوجتکها» قرائت کرده است (همان: ۵۴۳/۳) و دومی، آیه ۴۱ سوره ابراهیم که حضرت آن را «ولدی» خوانده است (همان: ۲/۵۶۲؛ طبرسی، ۱۳۷۲/۶).

از امام حسین بن علی علیهم السلام در زمینه قرائت آیات قرآن فقط یک روایت در الكشاف نقل شده است. این روایت ذیل آیه ۲۵ سوره عبس آمده است و حضرت آیه را «أَنَّا صَبَّيْنَا» را با امثاله «آنی صببنا» قرائت کرده اند (زمخشری، ۱۴۰۷: ۷۰۴/۴؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۱۰). (۶۶۶/۱۰).

روایات نقل شده از امام علی بن حسین علیه السلام در زمینه قرائت آیات، دو روایت است که ذیل آیات زیر آمده است: آیه ۵ سوره مریم که حضرت آیه را «خَفْتُ الْمَوَالِيْ مِنْ وَرَائِيْ» خوانده‌اند (زمخشري)، ۱۴۰۷؛ آیه ۳ طبرسی، ۱۳۷۲ و آیه ۱۳ سوره نمل که علی بن الحسین علیه السلام مُبِصِّرَةً را (مبصرة) خوانده است (زمخشري)، ۱۴۰۷؛ آیه ۳ طبرسی، ۱۳۷۲؛ آیه ۵۲/۳ طبرسی، ۱۳۷۲؛ آیه ۷/۳۳۱.

از امام محمد بن علی علیه السلام درباره قرائات آیات، دو روایت در الکشاف ذکر شده است: روایت اول، قرائت آیه ۵ سوره مریم است که عیناً از امام حسین علیه السلام نیز نقل شده است (زمخشري، ۱۴۰۷: ۳/ ۴؛ طبرسي، ۱۳۷۲: ۶/ ۷۷۳) و روایت دوم، ذیل آیه ۴۲ سوره هود آمده است که حضرت «ابنه» را به فتح «هاء» قرائت کرده و مراد او «ابنها» است (زمخشري، ۱۴۰۷: ۳/ ۳۹۶؛ طبرسي، ۱۳۷۲: ۵/ ۲۴۳).

زمخشri در الکشاف از امام جعفر بن محمد^{علیه السلام} در زمینه قرائت آیات چهار را روایت به شرح

زیر نقل کرده است:

جعفر بن محمد عليهما السلام آیه ۱۷۱ سوره نساء «إِنَّمَا الْمُسِيْحُ» بر وزن «سکیت»

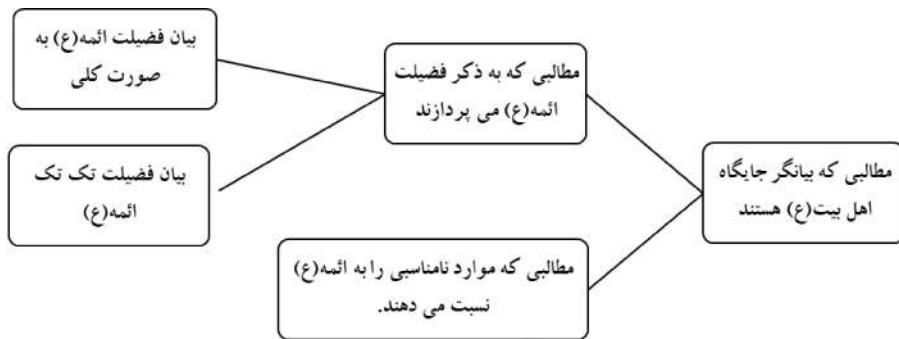
خوانده است (زمخشري، ۱۴۰۷: ۵۹۳/۱)؛ حضرت در آيه ۸۹ سوره مائدہ «أَهْلِيْكُمْ» را «أَهْلِيْكُمْ» به سکون «ياء» خوانده است (همان: ۶۷۳؛ طبرسي، ۱۳۷۲: ۳۶۶/۳)؛ جعفر بن محمد عبارت «يَحْفَظُونَهُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ» در آيه ۱۱ سوره رعد را «يحفظونه بأمر الله» قرائت کرده است (زمخشري، ۱۴۰۷: ۵۱۶/۲؛ طبرسي، ۱۳۷۲: ۴۲۸/۶). چنان‌که قبلًا ذکر شده، اين قرائت عیناً از على نيز نقل شده است. آيه ۳۷ سوره احزاب که مطابق آنچه قبلًا ذکر شد، همانند قرائت حضرت على و قرائت حسن بن على است (زمخشري، ۱۴۰۷: ۵۴۳/۳).

بررسی‌های انجام شده نشان می‌دهد که روایات مربوط به قرائت از امام على در تفسیر الكشاف ۳۷ مورد؛ روایات ذکر شده از حضرت زهراء در بحث قرائت سه مورد و روایات نقل شده از امام حسن علی در تفسیر الكشاف دو مورد و روایات منقول از امام حسین علی یک مورد و نيز روایات آمده از امام سجاد علی و همچنین از امام باقر علی دو مورد است. روایات نقل شده از امام صادق علی در بحث قرائت در تفسیر الكشاف چهار مورد است.

توجه به اين نكته ضروري است که گاه معتله به منظور پاي‌بندی به عقایدشان می‌کوشند تا مفاهيم نص قرآن و احاديث متواتر از رسول اکرم علی را به مفاهيمی که مورد اجماع نیست، تغيير دهند. به همين دليل، گاه دیده می‌شود که در قرائت‌های متفاوت و مغایر با مذهبشان تصرفاتی دارند (علی‌محمدی، ۱۳۹۰: ۲۳-۲۸). البته زمخشری نيز از اين فائده مستثنی نیست.

۳-۱-۲. جایگاه ائمه علی نزد زمخشری: روایات در شأن اهل بیت علی

گونه‌ای ديگر از روایات وجود دارد که زمخشری در الكشاف آن‌ها را ذکر می‌کند. اين روایات نوعاً در مقام بيان جايگاه و فضائل اهل بيت علی هستند. در اين بخش به بيان و بررسی آماری اين مطالب پرداخته می‌شود. لازم به ذکر است که ابتدا مطالبي که بيان گر فضيلت ائمه علی به طور کلي است، آورده می‌شود و سپس مطالبي که مربوط به تک تک ائمه علی است، ذکر می‌گردد.

در ادامه هر یک از این بخش‌ها مورد بررسی قرار می‌گیرد:

نخست، روایاتی مورد بررسی قرار می‌گیرند که در مقام بیان فضیلت ائمه‌علیهم السلام به صورت کلی بیان شده‌اند و زمخشری آن‌ها را در الکشاف آورده است؛ مجموع این روایات، چهار روایت است که اولین آن‌ها ذیل آیات ۶۱ سوره آل عمران (آیه مباھله) آمده است. زمخشری، ذیل این آیه، با آوردن روایتی ماجرای مباھله را بیان می‌کند که در قسمتی از آن، اسقف نجران وقتی پیامبر ﷺ و اهل بیت‌شان علیهم السلام را می‌بیند، می‌گوید: «ای مسیحیان، من چهره‌ای را می‌بینم که اگر از خدا بخواهد که کوه را از جای برکنده، قطعاً چنین خواهد کرد. پس مباھله نکنید که نابود خواهید شد و تا روز قیامت هیچ مسیحی روی زمین نخواهد ماند» (زمخشری، ۱۴۰۷ / ۳۶۸). زمخشری در انتهای تفسیر این آیه به صراحة بیان می‌کند که روایت مباھله قوی‌ترین دلیل بر بیان فضیلت اصحاب کسae است.

روایت دیگری که زمخشری در زمینه فضیلت ائمه‌علیهم السلام نقل می‌کند درباره تفسیر آیه ۳۳ سوره احزاب (آیه تطهیر) است. نکته جالب این است که زمخشری ذیل آیه مباھله (آل عمران ۶۱) روایتی را از عایشه می‌آورد که او گفت: رسول خدا علیه السلام در حالی به نزد آنان رفت که کسایی منتش از جنس موی سیاه به تن داشت. حسن آمد؛ او را زیر آن کسا جای داد. سپس حسین آمد؛ او را نیز در آن جای داد. سپس فاطمه و علی را نیز زیر آن کسا قرار داد و فرمود: «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُنْذِهَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلُ الْبَيْتِ». زمخشری با آوردن این روایت، در واقع بیان می‌کند که تنها مصاديق آیه تطهیر پنج تن علیهم السلام هستند (همان: ۳۶۸؛ طبرسی، ۱۳۷۲ / ۲۰؛ ثعلبی، ۱۴۲۲ / ۸).

روایت دیگری که زمخشری در زمینه فضایل ائمه‌علیهم السلام به نقل می‌کند، روایتی درباره آیه ۱۲ سوره دهر است. زمخشری در تفسیر این آیه در الکشاف از ابن عباس روایتی را نقل کرده و به طور کلی ماجرای شأن نزول آیات سوره دهر را توضیح داده است (زمخشری، ۱۴۰۷ / ۴۶۷۰). علاوه بر بیان فضیلت اهل بیت علیهم السلام در اینجا نکته قابل توجه در انتهای این روایت این است که زمخشری اینجا هم بیان می‌کند که حضرت علی علیه السلام، حضرت زهرا علیهم السلام، امام حسن علیهم السلام و امام حسین علیهم السلام اهل بیت رسول خدا علیه السلام هستند.

زمخشری روایات بعدی درباره فضایل اهل بیت علیهم السلام را ذیل تفسیر عبارت «إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُربَى»

در آیه ۲۳ سوره شوری بیان می‌کند. تعداد این روایات چهار روایت است. در روایت اول بیان می‌شود که منظور از قربی چه کسانی هستند؟ زمخشری نقل می‌کند که روایت شده است زمانی که این آیه نازل شد، مؤمنان به پیامبر ﷺ عرض کردند: «یا رسول الله! من قرابتک هؤلاء الذين وجبت علينا مودتهم؟ قال: علىٰ فاطمة و ابناهما» (زمخشری، ۱۴۰۷: ۲۲۰/۴؛ بغوی، ۱۴۲۰: ۱۴۴/۴).

روایت بعدی در ذیل آیه ۲۳ سوره شوری درباره حرام بودن بهشت بر کسی است که به اهل بیت ظلم کند. زمخشری نقل می‌کند که از رسول خدا ﷺ روایت شده است:

بهاشت بر کسانی که به اهل بیت من ستم کنند و مرا با آزدن عترت من بیازارند، حرام خواهد بود. و اگر کسی کار بدی را در حق یکی از فرزندان عبد المطلب مرتکب شود و کیفرش را نبیند، فردا وقتی در قیامت با من روبه رو شود، داد او را خواهم خواست (زمخشری، ۱۴۰۷: ۲۲۰/۴؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۳۱۲/۸).

روایت دیگری در این زمینه، در ذیل آیه ۲۳ سوره شوری، در الکشاف، درباره اجر کسی است که با حب اهل بیت ﷺ بمیرد. زمخشری روایتی طولانی را از رسول خدا ﷺ می‌آورد که در آن حضرت می‌فرماید:

هر کس با حب آل محمد ﷺ بمیرد شهید مرده است ... (زمخشری، ۱۴۰۷: ۲۲۰/۱؛ با سندي متفاوت در ثعلبی، ۱۴۲۲: ۳۱۴/۸)

تعداد دوازده روایت درباره فضائل امام علی علیه السلام در الکشاف آمده است. مسأله قابل توجه در اینجا این است که زمخشری حضرت علی علیه السلام را «امیر المؤمنین» می‌خواند. نکته دیگر، این است که او با اشاره به حدیث پیامبر ﷺ در غدیرخم تصريح می‌کند که این دعای پیامبر ﷺ، یعنی «و عاد من عاداه» در حق امام علی علیه السلام بیان شده است. زمخشری ذیل آیه ۹۰ سوره نحل نیز ضمن اشاره به مسأله لعن علی علیه السلام، کسی که این سنت را پایه گذاری کرده، نفرین می‌کند.

این روایات در موارد ذیل آمده است: آیات ۹۴ سوره بقره (زمخشری، ۱۴۰۷: ۱؛ آیه ۲۷۴ سوره بقره (زمخشری، ۱۴۰۷: ۳۱۹/۱؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۲۷۹/۲؛ واحدی نیشابوری، ۱۴۱۵: ۳۹۲/۱؛ بغوی، ۱۴۲۰: ۳۸۰/۱)؛ آیات ۲۰-۲۵ سوره یس (زمخشری، ۱۴۰۷: ۵۵؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۱۲۶/۸)؛ آیه ۱۸ سوره دھر (زمخشری، ۱۴۰۷: ۶۲۷/۴)؛ آیه

سوره مائدہ (همان: ۱/۶۴۹)؛ آیه ۲۵ سوره انفال (همان: ۲/۲۱۲)؛ آیه ۴۵ سوره انفال (همان: ۲/۲۲۶)؛ زمخشri در روایت زیر حضرت علیؑ را امیرالمؤمنین می‌خواند. در آیه ۹۰ سوره نحل زمخشri حضرت علیؑ را «امیر المؤمنین» می‌خواند (همان: ۳/۱۴)؛ ثعلبی، ۷/۳۳۳؛ واحدی نیشابوری، ۱۴۱۵: ۳/۴۵۴). زمخشri ذیل آیه ۱۲ سوره مجادله روایات متعددی درباره جایگاه اهل بیتؑ نقل می‌کند (زمخشri، ۴/۱۴۰۷؛ ۴/۴۹۳)؛ آیه ۱۲ سوره حاقه (زمخشri، ۷/۱۴۰۷؛ طبری، ۲۳/۵۷۹؛ ۲۰/۱۴۲۰)؛ آیه ۶ سوره انفطار (زمخشri، ۴/۱۴۰۷؛ ۴/۷۱۵).

زمخشri در الکشاف سه روایت را نقل می‌کند که در آن‌ها فضایل حضرت زهراءؑ ذکر شده است. این روایات ذیل آیات ۳-۱ سوره فتح (زمخشri، ۴/۱۴۰۷؛ ۴/۸۱۲)؛ دارمی، ۱۴۱۲: ۱/۲۱۶)؛ آیه ۳۷ سوره آل عمران (زمخشri، ۷/۳۵۸؛ ۱/۱۴۰۷)؛ ثعلبی، ۲/۱۴۲۲؛ آیات ۱۱ و ۱۲ سوره تحریم آمده است (زمخشri، ۷/۴۰۷؛ ۴/۵۷۳؛ ۴/۱۴۰۷؛ ابن حنبل، ۱/۱۴۲۱). (۵/۱۱۳).

در الکشاف دو روایت نقل شده است که در این روایات فضیلت امام حسنؑ آمده است. این روایات ذیل آیه ۱۳ سوره زخرف (زمخشri، ۴/۲۳۹؛ ۷/۱۴۰۷) و ۵۲ سوره هود (زمخشri، ۷/۴۰۲؛ ۲/۱۴۰۷) آمده است.

زمخشri در الکشاف یک روایت را نقل می‌کند که در این روایت فضیلت امام حسینؑ آمده است. این روایت ذیل آیه ۴۶ سوره زمر آمده است (همان: ۴/۱۳۲).

در الکشاف ۱ روایت آمده است که در این روایت فضیلت امام سجادؑ ذکر شده است. این روایت ذیل آیه ۲۹ سوره فتح ذکر شده است. (همان: ۴/۱۳۲)

زمخشri در الکشاف یک روایت را نقل می‌کند که در این روایات فضیلت امام باقرؑ آمده است. این روایت – که به نقل از محمد بن علیؑ است – ذیل آیه ۲۳۵ سوره بقره آمده است (همان: ۱/۲۸۲).

در مجموع، بعد از بررسی‌های به عمل آمده مشخص می‌شود که در الکشاف حدود بیست روایت آمده است که این روایات بیان کننده فضیلت ائمهؑ هستند. لازم به ذکر است که ائمهؑ تا امام حسینؑ جزء صحابه به شمار می‌آیند و امام سجادؑ و امام باقرؑ نیز در

زمرة تابعین هستند و نوعاً روایات زمخشری در این بخش مربوط به همین امامان است؛ اما شیوه زمخشری این‌گونه هم نیست که فضایل همه صحابه و یا تابعین را نقل کند. آمار موجود از دو جهت حائز اهمیت است: نخست مذهب معتزلی زمخشری و دیگری انتقادات موجود در بعد سیاسی از جانب بنی امية درباره این تفسیر (اسعدی، ۱۳۹۶: ۴۲). این آمار برخی تمایلات وی را نسبت به مذهب شیعی تقویت می‌کند.

۱-۳. نسبت دادن امور ناروا به اهل بیت ﷺ

زمخشری فقط ذیل آیه **﴿وَمَا كَانَ اسْتَغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبْيَهِ إِلَّا عَنْ مَوْعِدٍ وَعَدَهَا إِيَاهُ فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ أَنَّهُ عَذُولٌ لِلَّهِ تَبَرَّأَ مِنْهُ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَكَوَافِرَ حَلِيمٌ﴾**^۱ روایتی را از علیؑ نقل می‌کند. از آن روایت برداشت می‌شود که گویی امام به تفسیر این آیه اشراف کامل ندارد و این مساله با عصمت و علم ائمهؑ سازگاری ندارد (زمخشری، ۱۴۰۷: ۳۱۵/۲).

از نظر معتزله، اهل بیت پیامبر ﷺ اولاً، دارای قلمروی وسیع‌تر نسبت به اعتقاد شیعیان است؛ یعنی مثلاً همسران پیامبر ﷺ را نیز شامل می‌شود؛ ثانیاً، اهل بیت ﷺ مانند بقیه صحابه‌اند و هیچ یک از آنان عصمت ندارند و از اشتباه و لغزش مصون نیستند؛ گرچه ممکن است برخی از آنان از نظر علمی درجه بالاتری بر برخی دیگر داشته باشند (ذهبی، ۱۳۹۶: ۱۶۰). با وجود این دیدگاه در میان معتزله، ذکر بیست روایت درباره فضایل اهل بیت ﷺ توسط زمخشری در الکشاف از اهمیت قابل ملاحظه‌ای برخوردار است.

زمخشری درباره استغفار برای مشرکان روایت زیر را از امام علیؑ بیان می‌کند:

رأيت رجلاً يستغفر لأبويه و هما مشركون، فقلت له، فقال: أليس قد استغفر ابراهيم؟

دیدم مردی برای پدر و مادر مشرک خود آمرزش می‌خواهد. به او گفتم (که چنین کاری روانیست)، گفت: مگر نه این که ابراهیمؑ هم برای پدرش آمرزش خواست.

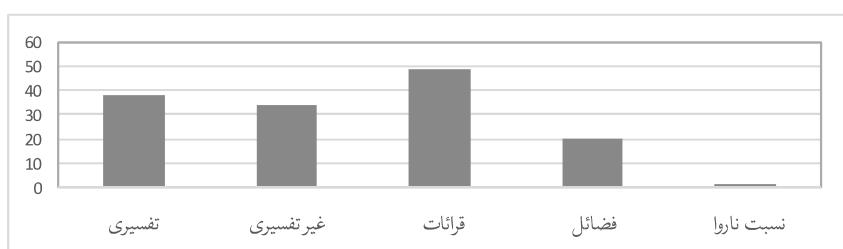
در اینجا گویی حضرت حکم آیه را نمی‌دانند.

نتیجه

از بررسی‌های انجام شده به دست می‌آید که ۱۴۳ روایت از ائمهؑ در الکشاف ذکر شده است.

با توجه به مذهب معتزلی زمخشری، پایبندی وی به امور عقلی و زاویه فکری زمخشری با اهل بیت علیهم السلام این تعداد بسیار قابل تأمل است. چنان که بیان شد، این روایات در چند بخش قابل تفکیک است. این بخش‌ها عبارت‌اند از: روایات تفسیری و روایات غیرتفسیری و همچنین روایاتی که در زمینه قرائت آیات آمده است. بخش دیگری از روایات اهل بیت علیهم السلام دریاره فضایل ایشان است؛ یعنی به ذکر فضیلت اهل بیت علیهم السلام پرداخته است. این مسأله نشان می‌دهد که وی نسبت به اهل بیت علیهم السلام نه تنها عنادی نداشته، بلکه ارادت و محبت خاصی نیز نسبت به آنان داشته است. در یک مورد هم زمخشری مطلب ناروایی را به امام علیهم السلام نسبت داده است.

بررسی آماری این روایات به صورت زیر است:

كتابناهه

القرآن الكريم

١. ابن ابى شيبة، عبد الله بن محمد. (١٤٠٩ق). الكتاب المصنف فى الأحاديث و الآثار، رياض: مكتبة الرشد.
٢. ابن ابى حاتم، عبدالرحمن بن محمد. (١٤١٩ق). تفسير القرآن العظيم، عربستان: مكتبة نزار مصطفى الباز.
٣. ابن اليع، أبو عبد الله الحكم محمد بن عبد الله. (١٤١١ق). المستدرک على الصحيحين، بيروت: دار الكتب العلمية.
٤. ابن جبر التابعى، أبو الحجاج مجاهد. (١٤١٠ق). تفسير مجاهد، مصر: دار الفكر الإسلامى الحديثة.
٥. ابن عماد، عبدالحى. (بى تا). شذرات الذهب فى أخبار من ذهب، بيروت: دار ابن كثير.
٦. أثیر الدین أندلسی، محمد بن يوسف. (١٤٢٠ق). البحر المحيط فى التفسير، بيروت: دار الفكر.
٧. اسعدی، محمد. (١٣٩٦ش). جريان شناسی تفسیر معتزلی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
٨. ایجی، عضدالدین عبدالرحمن. (١٩٩٧م). المواقف بشرح السيد الشریف على بن محمد الجرجانی، تحقيق: عبدالرحمن عمیره، بيروت: دارالجیل.
٩. باقر، على رضا. (١٣٨٨). زمخشري و تفسیر کشاف، تهران: خانه کتاب.
١٠. بغوى، حسين بن مسعود. (١٤٢٠ق). تفسیر البغوى(معالم التنزيل)، بيروت: دار إحياء التراث العربي.
١١. بيضاوی، عبد الله بن عمر. (١٤١٨ق). أنوار التنزيل و أسرار التأویل، بيروت: دار إحياء التراث العربي.
١٢. بيھقی، ابوبکر احمد بن الحسین. (١٤٠٨ق). الاداب، بيروت: مؤسسة الكتب الثقافية.
١٣. ———، (١٤١٢ق). معرفة السنن و الآثار، قاهره: منصورة.
١٤. ———، (١٤٢٤ق). السنن الكبرى، بيروت: دار الكتب العلمية.
١٥. تاج القراء کرماني، أبو القاسم برهان الدين. (بى تا). غرائب التفسير و عجائب التأویل، بيروت: مؤسسة علوم القرآن.
١٦. ترمذی، محمد بن عیسى. (١٤٠٢ق). سنن الترمذی (الجامع الكبير)، بيروت: دار الغرب الإسلامي.

١٧. تيمي البصري القيرواني، يحيى بن سلام. (١٤٢٥ق). *تفسير يحيى بن سلام*. بيروت: دار الكتب العلمية.
١٨. ثعلبي، احمد بن محمد، الإمام أبي محمد بن عاشور. (١٤٢٢ق). *الكشف والبيان عن تفسير القرآن*. بيروت: دار إحياء التراث العربي.
١٩. جلالى، سهيل (ardi beshet ١٣٧٩) «أهل بيت [عليهم السلام] در تفسیر کشاف»، گلستان قرآن، ش. ٧.
٢٠. چلبی، حاجی خلیفه. (بی تا). *کشف الطعون عن اسمی الکتب و الفنون*. بيروت: دار الفکر.
٢١. حموی، یاقوت بن عبد الله. (١٤١٤ق/ ١٩٩٣م). *معجم الأدباء*. محقق: إحسان عباس، بيروت: دار الغرب الإسلامي، الطبعة الأولى.
٢٢. حمیری، عبد الرزاق. (١٤١٩ق). *تفسير عبد الرزاق*. بيروت: دار الكتب العلمية.
٢٣. دارمی، عبد الله بن عبد الرحمن. (١٤١٢ق). *مسند الدارمی*. المعروف بـ (سنن الدارمی)، عربستان سعودی: دار المغنى للنشر والتوزيع.
٢٤. ذهبي، محمد حسين. (١٣٩٦ق). *التفسير والمفسرون*. مصر: دار الكتب الحديث.
٢٥. راغب اصفهانی، حسين بن محمد. (١٤٢٠ق). *التفسير*. جامعة طنطا: كلية الآداب.
٢٦. زجاج، أبو إسحاق ابراهيم بن السري. (١٤٠٨ق). *معانی القرآن و إعرابه*. بيروت: عالم الکتب.
٢٧. زمخشري، محمود. (١٤٠٧). *الكاف الشاف عن حقائق غواصات التنزيل*. بيروت: دار الكتاب العربي.
٢٨. زيلي، عبد الله بن يوسف. (١٤١٤ق). *تخریج الأحادیث و الآثار الواقعۃ فی تفسیر الكشاف للزمخشري*. الرياض: دار ابن خزيمة.
٢٩. سمرقندی، نصر بن محمد. (بی تا). *تفسير بحر العلوم*. بيروت: دار الفكر.
٣٠. سمعانی، منصور بن محمد. (١٤١٨ق). *تفسير القرآن*. ریاض: دار الوطن.
٣١. شيئاً، احمد بن محمد بن حنبل. (١٤٢١ق). *مسند الإمام أحمد بن حنبل*. بی جا: مؤسسة الرسالة.
٣٢. طبرانی، سليمان بن أحمد. (بی تا). *المعجم الأوسط*. قاهره: دار الحرمین.
٣٣. طرسی، فضل بن حسن. (١٣٧٢ش). *مجمع البيان في تفسير القرآن*. تهران: انتشارات ناصر خسرو.
٣٤. طبری، محمد بن جریر. (١٤٢٠ق). *جامع البيان في تأویل آی القرآن*. بی جا: مؤسسة الرسالة.
٣٥. طبیبی. على رضا و زهرا شرفی. (بهار و تابستان ١٣٩٦). «بررسی اهل بیت [عليهم السلام] در تفسیر کشاف و تطبيق آن با تفاسیر صافی و شواهد التنزیل»، *تفسیر تطبیقی*. ش ٥/ ص ١٥١-١٧٤.

٣٦. طيالسى، سليمان بن داود. (١٤١٩ق). مسنن أبي داود، مصر: دار هجر.
٣٧. عاشورى، نادعلى. (١٣٧٨ش). «شیوه تفسیری معتزله»، مجله صحیفه مبین، ش ١٨.
٣٨. علی محمدی، علی و صغیری صفری. (١٣٩٠ش). «رویکرد اعتزالی در کشاف»، کتاب ماه دین، ش ١٦٢ / ص ٢٣ - ٢٨.
٣٩. فرزانه، سید بابک و اکرم محمودی. (١٣٨٥ش). «زمخشری و کشاف»، مجله صحیفه مبین، ش ٣٨ / ص ١٠٩ - ١٢٠.
٤٠. قمی نیشابوری، نظام الدین حسن بن محمد. (١٤١٦ق). غرائب القرآن و رغائب الفرقان، بیروت: دار الكتب العلمية.
٤١. کحالة، عمر رضا. (بی تا). معجم المؤلفین، بیروت: دار إحياء التراث العربي.
٤٢. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق. (١٤٠٧ق). الکافی، تهران: دار الكتب الإسلامية، چاپ چهارم.
٤٣. مامقانی، عبد الله. (١٤٢٣ق). تنقیح المقال فی علم الرجال، قم: مؤسسه آل البيت للإحياء للتراث.
٤٤. ماوردی بصری، أبو الحسن علی بن محمد. (بی تا). تفسیر الماوردی (النکت والعيون)، بیروت: دار الكتب العلمية.
٤٥. واحدی نیشابوری، علی بن احمد. (١٤١٥ق)، الوسيط فی تفسیر القرآن المجید، بیروت: دار الكتب العلمية.